

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (1898-1913)¹

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ AND THE CRETAN QUESTION DURING THE PERIOD OF THE CRETAN STATE (1898-1913)

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης
Διδάκτωρ Ιστορίας, Διδάσκων (Ε.Δι.Π.)
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Σχολή Επιστημών Αγωγής
Πανεπιστήμιο Κρήτης
em.chalkiadakis@edc.uoc.gr

Περίληψη

Σκοπός αυτής της ανακοίνωσης είναι να αναδείξει τις σκέψεις και τις πολιτικές απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα, την ένωση δηλαδή της Κρήτης με την Ελλάδα, τη μεταβατική περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913). Η τελευταία ήταν μία περίοδο φαινομενικής αυτονομίας², κατά την οποία έζησε ως μαθητής, φοιτητής και απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών στο νησί, αλλά και εκτός αυτού. Η απουσία του από την Κρήτη για ένα διάστημα δεν μειώνει το ενδιαφέρον του για την πολιτική τύχη της γενέτειράς του. Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τον νεαρό συγγραφέα από τα φοιτητικά του χρόνια. Για τη συγγραφή αυτής της μελέτης ιδιαίτερα χρήσιμα αποδείχθηκαν, μεταξύ άλλων, δημόσιες και ιδιωτικές αρχαικές συλλογές, το έργο του Παντελή Πρεβελάκη, *Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του*, και κυρίως η δημοσιευμένη μελέτη της Μάρθας Αποσκίτου - Αλεξίου για τα 34 άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χαρίλαο Στεφανίδη, συμμαθητή του πρώτου στο Γυμνάσιο Ηράκλειου³.

Λέξεις κλειδιά

Ένωση, Ύπατος Αρμοστής, πρίγκιπας Γεώργιος, Κρητική Πολιτεία, Κρητικό Ζήτημα.

Abstract

This paper aims to present Nikos Kazantzakis' thoughts and political ideas as far as the Cretan Question is concerned, with specific interest in the transition period of the Cretan State (1898-1913), a period of an ostensible Autonomy. For Kazantzakis and other Christian Cretans, the appointment of Prince George as High Commissioner of the Cretan State was the first step towards the Union of Crete with Greece. That's why the welcoming of Prince George by the enthusiastic crowds in Crete was unrepeatable. Kazantzakis, during his studies in the University of Athens and after his graduation, was highly interested in the political future of Crete and believed that the Christian Cretans should continue their "ultimate effort" for Union. Public and private archival collections and especially the study of Pantelis Prevelakis about Kazantzakis' biography and the study of Martha Aposkitou – Alexiou about the 34 unknown letters of Kazantzakis to his classmate Charilaos Stephanidis, when they both attended Heraklion High School, have proven very useful for this study.

Key words

Union, High Commissioner, Prince George, Therissos, Cretan State, Cretan Question.

0. Εισαγωγή

Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννήθηκε την εποχή των Κρητικών Επαναστάσεων, το 1883, στο Ηράκλειο. Μετά την αποτυχημένη Κρητική Επανάσταση του 1889, αναγκάστηκε μαζί με την οικογένειά του, να καταφύγει στον Πειραιά, για να αποφύγει τα αντίποινα των Οθωμανών. Το 1890 επέστρεψε στη γενέτειρά του, όπου ολοκλήρωσε τη στοιχειώδη εκπαίδευσή του. Με την εκδήλωση της τελευταίας Κρητικής Επανάστασης του 1897, κατέφυγε στη Νάξο, όπου και εγγράφηκε στη Γαλλική Εμπορική Σχολή του Τιμίου Σταυρού. Δύο χρόνια αργότερα, επέστρεψε στο Ηράκλειο, την εποχής της νεοσύστατης τότε Κρητικής Πολιτείας⁴.

1. Η δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)

Η Κρητική Πολιτεία (1898-1913) ήταν ένα μεταβατικό πολιτικό καθεστώς που ικανοποιούσε μερικώς τους χριστιανούς επαναστάτες, την Υψηλή Πύλη, αλλά και τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης που δεν επιθυμούσαν την αλλαγή του εδαφικού status της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά, ήταν ένα φαινομενικά αυτόνομο κράτος υπό την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων και την υψηλή επικυριαρχία της Πύλης. Ο πρώτος Ύπατος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, δευτερότοκος γιος του Βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιου, ήταν εκλεγμένος από τις Μεγάλες Δυνάμεις και υπόλογος σε αυτές. Για την πλειοψηφία, όμως, των Κρητών, τους χριστιανούς, ο πρίγκιπας Γεώργιος αποτελούσε τον άνθρωπο εκείνο, στο πρόσωπο του οποίου θα

εκπληρωνόταν η πολυπόθητη γι' αυτούς Ένωση. Ο διορισμός του από τις Δυνάμεις στη θέση του Ύπατου Αρμοστή αύξανε τις προσδοκίες των χριστιανών Κρητών που είχαν, τελικά, αποδεχθεί το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας μόνο ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα⁵. Ύστερα από το κίνημα του Θερίσου, ο πρίγκιπας Γεώργιος αναγκάστηκε να αποχωρήσει από το νησί (1906), για να τον διαδεχθεί ο πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας Αλέξανδρος Ζαΐμης, μέχρι το 1908, οπότε οι χριστιανοί Κρήτες ανακήρυσαν μονομερώς την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, μέχρι το 1913, όταν και ενώθηκε επίσημα με το ελληνικό κράτος⁶.

2. Νίκος Καζαντζάκης και Κρητικό Ζήτημα

Ο Καζαντζάκης ασχολήθηκε στο λογοτεχνικό του έργο και με τις Κρητικές Επαναστάσεις και το Κρητικό Ζήτημα, το ζήτημα δηλαδή της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, ιδιαίτερα στα έργα του *Καπετάν Μιχάλης*, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και *Αναφορά στον Γκρέκο*. Η αγάπη του για την Κρήτη είναι διάχυτη στα έργα του και τον εμπνέει στη συγγραφή τους⁷. Ενδεικτικά, στον *Καπετάν Μιχάλη* αναφέρεται επανειλημμένα στο αίτημα των χριστιανών Κρητών για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, για να καταλήξει στη φράση «Ζήτω τῆς Ένωσης»⁸. Βέβαια, παρά τη στροφή του προς την Κρήτη, «[...] παρέμεινε ένας οικουμενικός συγγραφέας και αυτό είναι ένα από τα στοιχεία που του χάρισαν παγκόσμια καταξίωση»⁹.

3. Η άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη μέσα από τη λογοτεχνική πένα του Ν. Καζαντζάκη

Ο Καζαντζάκης στο έργο του *Αναφορά στον Γκρέκο* αναφέρεται γλαφυρά στο γεγονός της άφιξης του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη: «[...] Έδωκε ο Θεός κι ύστερα από λίγες βδομάδες ήρθε τὸ καλὸ μαντάτο: ὁ πρίγκιπας τῆς Ἑλλάδας Γεώργιος κατεβαίνει στὴν Κρήτη νὰ κάμει κατοχή. Πετᾶχτηκε ἀπάνω ὁ κύρης [αναφέρεται στον πατέρα του], ἔσκυψε τρεῖς φορές κι ἄγγιξε τὸ χῶμα. Ἔκαμε τὸ σταυρὸ του καὶ πῆγε γραμμὴ στον μπαρμπέρη· δεν εἶχε ποτε του βάλει ξουράφι στο μάγουλό του, ἄφηνε τὰ γένια του νὰ ποταμίζουν στὸ στήθος του, γιατί εἶχε πένθος· πενθοῦσε γιὰ τὴν Κρήτη ποὺ ἦταν σκλάβα· γι' αὐτὸ καὶ δὲ γελοῦσε καὶ θύμωνε σὰν ἔβλεπε χριστιανὸ νὰ γελᾷ· καταντοῦσε τὸ γέλιο νὰ τοῦ φαίνεται πράξη ἀντιπατριωτικῆ. Μὰ τώρα, δόξα σοι ὁ Θεός, ἡ Κρήτη λευτερώθηκε, πῆγε τὸ λοιπὸν γραμμὴ στὸν μπαρμπέρη, κι ὅταν γύρισε σπῆτι ἔλαμπε τὸ πρόσωπό του ξουρισμένο, ἀνανιωμένο, κι ὅλο τὸ σπῆτι μοσκοβόλησε ἀπὸ τὴ λεβάντα ποὺ τοῦ 'χε περεχύσει (sic) ὁ μπαρμπέρης τὰ μαλλιά του.

Καὶ τότε στράφηκε στὴ μάνα μου, χαμογέλασε:

–Λευτερώθηκε ἡ Κρήτη [...].»¹⁰

Ο συγγραφέας αναφέρει αποκαλυπτικά πως δύο στάθηκαν οι ανώτατες μέρες της ζωής του: η μέρα που πάτησε ο πρίγκιπας Γεώργιος στην Κρήτη και, ύστερα από χρόνια, η μέρα που γιόρτασε τα δέκα της χρόνια η Επανάσταση στη Μόσχα. Από αυτό αντιλαμβάνεται κανείς πως η δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας και η άφιξη του αρμοστή Γεωργίου, που αποτελούσε το πρώτο βήμα για την Ένωση, ήταν μία στιγμή μοναδική για τον συγγραφέα. Παράλληλα, μέσα από αυτή του τη φράση υπογραμμίζεται το ενδιαφέρον του για την πορεία του Κρητικού Ζητήματος και την ενωτική λύση¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Καζαντζάκης είχε φιλικές σχέσεις με τον πρίγκιπα Γεώργιο, χρόνια μετά την αποχώρηση του τελευταίου από την Κρήτη, ενώ στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο υπάρχουν κοινές τους φωτογραφίες¹². Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί πως το έργο του *Τελευταίος Πειρασμός* το αφιέρωσε στη σύζυγο του Γεωργίου, Μαρία Βοναπάρτη¹³. Μάλιστα, εξαιτίας της σχέσης της Βοναπάρτη με την ελληνική βασιλική οικογένεια, λόγω του συζύγου της πρίγκιπα Γεωργίου, και της προσωπικής της φιλίας με τη βασίλισσα Φρειδερίκη, θεωρείται ότι αποφεύχθηκε ο αφορισμός του Καζαντζάκη από την Εκκλησία της Ελλάδος για το εν λόγω έργο¹⁴.

4. Ο Καζαντζάκης στην Κρήτη τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας

Το 1899 ο Καζαντζάκης φοιτά στο Γυμνάσιο Ηρακλείου. Στο πλαίσιο των μαθητικών του χρόνων συμμετέχει και στη σχολική παράσταση του *Οιδίποδα Τυράννου*, στην οποία και υποδύεται τον Κρέοντα. Το 1902 αποφοιτά και το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους αφήνει την ιδιαίτερη πατρίδα του, για να σπουδάσει στη Νομική Αθηνών¹⁵. Για τα νεανικά του κυρίως χρόνια αποκαλυπτική είναι η αλληλογραφία του προς τον παλιό συμμαθητή του στο Γυμνάσιο Ηρακλείου Χαρίλαο Στεφανίδη. Η Μάρθα Αποσκήτη-Αλεξίου δημοσίευσε 34 άγνωστες επιστολές του Καζαντζάκη προς τον Στεφανίδη. Ο συγγραφέας είχε γοητευτεί από τη φοιτητική του ζωή στην Αθήνα. Χαρακτηριστικά αναφέρει προς τον Στεφανίδη στις 10 Μαρτίου του 1903: «[...] Είκοσι μέρες ακόμα και γυρίζω στην Πατρίδα: Τί αισθήματα δέν παλεύουν μέσα μου, τώρα τες ύστερνες μέρες! Άγάπησα, Χαρίλαε, την Άθήνα, και τώρα πού φεύγω, μία λύπη άορίστη με πλημμυρεί (sic). Θά γυρίσω μὲν στους γονεῖς μου, στους φίλους μου, στὰ μέρη πού πέρασα εἴκοσι χρονῶ ζωῆ, μὰ ἄμα περάσουν οἱ πρῶτες γλυκεῖες συγκινήσεις, τί θ' ἀπογίνω; [...]»¹⁶.

Από την άλλη, αν και πρωτοετής φοιτητής, φαίνεται να τον ενδιαφέρει η πολιτική κατάσταση της Κρητικής Πολιτείας. Μεταξύ άλλων, αναφέρει στην ίδια επιστολή: «[...] Τί δὲν γίνεται μὲ τὰ πολιτικὰ στην Κρήτη τώρα: Πόσο εἶναι πένθιμη, φίλε μου, ἡ κατάσταση αὐτή. Φοβοῦμαι γιὰ τὴν Κρήτη. Δὲν εἶμαι οὔτε Βενιζέλος οὔτε

Μιχελιδάκης. Καὶ κλαίω για τὸν θρασὺν ἐγωισμό τοῦ ἑνὸς καὶ τὶς ταπεινότητες τῶν ἄλλων. Κρίμα, φίλε μου, κρίμα στὸ τόσο αἶμά ποὺ στολίζει τὴ (sic) πατρίδα μας! [...]»¹⁷. Εἰδὼ ὁ Καζαντζάκης κατηγορεῖ τὸν Βενιζέλο για ἐγωισμό και για ταπεινότητες τὴν ἄλλης παράταξη. Λίγα χρόνια μετὰ, θα γίνεῖ συνεργάτης του και υποστηρικτῆς τῆς πολιτικῆς του. Ωστόσο, ἄλλες οἱ πολιτικὲς συνθήκες στα 1903 και διαφορετικὲς δέκα χρόνια μετὰ, ὅταν ὁ Βενιζέλος ἦταν πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας και νικητῆς τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων. Εἶχε προηγηθεῖ ἡ σύγκρουση τοῦ Βενιζέλου με τὸν πρίγκιπα Γεώργιο, με ἀφορμὴ τὸς χειρισμοὺς τοῦ τελευταίου στο ἐνωτικὸ αἶτημα και ἡ ἀπόλυση τοῦ Κρητικῶ πολιτικῶ ἀπὸ τὸν Ἀρμοστή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Ηρακλειώτης φιλόλογος και πρόεδρος τῆς Κρητικῆς Βουλῆς Ἀντώνιος Μιχελιδάκης υπῆρξε ἀρχηγὸς τῆς λεγόμενης «συντηρητικῆς παράταξης» και ἰδεολογικὸς ἀντίπαλος τοῦ Βενιζέλου¹⁸.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν τοῦ συγγραφέα και κατὰ διαστήματα ἐπιστρέφει στο Ἡράκλειο, ἐπισκέπτεται τὴν Κνωσὸ και ἄλλες περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὴν πόλη. Ἐνδεικτικὰ γράφει στις 21 Ἀπριλίου τοῦ 1904: «[...] Χθὲς Κυριακὴ, πρῶτῃ πρῶτῃ στὰς 4, ἔφευγα ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο. Ἐπήγαινα στὸ Μοναστήρι τῶν Σαββαθιανῶν, κοντὰ στὴ Ρογδιά. Ἔμεινα ὀλημέρα ἐκεῖ, ἐγύρισα νύχτα [...]»¹⁹.

5. Ὁ Καζαντζάκης και ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Θερίσου

Τὸ 1905 εἶναι ἡ χρονιά τῆς Ἐπανάστασης τοῦ Θερίσου²⁰. Ὁ Βενιζέλος και οἱ δυσἀρεστημένοι με τὸν πρίγκιπα Γεώργιο πολιτικοὶ κηρύσσουν τὴν Ἑνωσὴ τῆς Κρήτης με τὴν Ἑλλάδα στο χωριὸ Θερίσσο (παλαιὰ γραφὴ με δύο σ), λίγο ἐξω ἀπὸ τὰ Χανιά. Στὴν πραγματικὴτητα ἐπρόκειτο για κίνημα με ἰδεολογικοὺς ἠγέτες τὸς Ἐλευθέριο Βενιζέλο, Κωνσταντῖνο Φούμη και Κωνσταντῖνο Μάνο, «περιβεβλημένο με τὸν ἰδεολογικὸ μανδύα τοῦ ἐνωτικῶ αἰτήματος». Ἀν και οἱ ἐπαναστάτες ἐπιζητοῦσαν τὴν Ἑνωσὴ και ἡ κίνηση γενικεῦτηκε σε ὅλο τὸ νησί, στὴν πραγματικὴτητα, ἐπειδὴ σε αὐτὴ τὴ φάση δὲν ἦταν ρεαλιστικὸ να δεχθῶν τὴν ἐνωτικὴ λύση οἱ Μεγάλες Δυνάμεις και ἰδίως ἡ Βρετανία, ἐπεδίωξαν ἐσωτερικὲς πολιτικὲς ἀλλαγὲς και τὴν ἀντικατάσταση τοῦ Πρίγκιπα, ὅπως και ἐγίνε, που θα ἔφερνε, κατὰ τὸς υποστηρικτῆς τοῦ Κινήματος, τὴν Κρήτη πιο κοντὰ στὴν ἐνωτικὴ λύση. Ὁ Καζαντζάκης βρῖσκεται στα 1905, στο Ἡράκλειο, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἀναβρασμὸς και γίνονταν συλλαλητήρια, και ἀναφέρει σε σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ προς τὸν Στεφανίδη τὰ ἐξῆς:

«[...] Ἐπέρασα ἀπὸ τὴ Νομαρχία καὶ τὸ Δημαρχεῖο κι' ἐκυμάτιζεν ἡ ἑλληνικὴ σημαία. Ἀκόμη δὲν ἐτόλμησε νὰ τὴν κατεβάσει κανεὶς. Νὰ δεῖς με ποια χάρη παίζει με τὸν ἀέρα καὶ γλυκοφιλεῖ ἄορατες σκιὲς ποῦ θὰ ἔρχονται χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τὸ κρητικὸ πάνθεον τοῦ οὐρανοῦ για νὰ τὴν προσκυνῶνε.

Ὁ Πολεμαρχάκης²¹, ὅταν τὴν ἀνύψωσαν στὴ Νομαρχία, ἔκλαιε σὰν

παιδί. 'Ο Γεωργιάδης²² τὰ 'χασε καὶ μοῦ ἔλεγε χθὲς βράδου πῶς ἐκρατοῦσε τὸ κεφάλι του καὶ χτύπα στὸν τοῖχο γιὰ νὰ μὴ τὸ χάσει... 'Ο Κωνσταντάρáκης²³ εἶχε φρενίτιδα καὶ ὄλος ὁ κόσμος γύρω των ποιὸς τὸν 'Ηρακλὴ ἐμιμεῖτο καὶ ποιὸς τὸν Γεωργιάδη καὶ ὄλοι τὸν Κωνσταντάρáκη. 'Όλοι δω εἶναι ἀνήσυχοι. Τίποτε ἄλλο δὲν ἄκουες. 'Η παρέα μας ὄλη ὑπὲρ τοῦ κινήματος. 'Ο Μιχελιδάκης περιμένει διαταγὰς ἀπὸ τὸν πρίγκιπα γιὰ νὰ πάει, λέει, στὸ Θέρισο! [...]

Προχθὲς κάποιος 'Ιταλὸς τῆς Χωροφυλακῆς συνέλαβε τὸν Καλημεράκη²⁴ καὶ μερικὸς ἄλλους καὶ τοὺς ἔφερεν στὸ 'Ηράκλειο, στὴ φυλακὴ [...] περικυκλώνουν τὴ Νομαρχία καὶ φωνάζουν: «Ζήτω ἢ 'Ενωσις! ἀφήστε τους! μολάρετέ τους [εννοεῖ "αφήστε τους" (στο κρητικὸ ιδίωμα)]! Ζήτω ἢ 'Ενωσις!»

Φθάνει ὁ μοίραρχος ὁ 'Ιταλός. Τὸν περικυκλώνουν! «Ζήτω ἢ 'Ενωσις, κ. Μοίραρχε!» «Ζήτω!» φωνάζει ὁ κακομοίρης. Καὶ ἀφήνει ἐλευθέρους τὸν Καλημεράκη καὶ Σία.

Χθὲς βράδου ἦλθε τηλεγράφημα, ὅτι ἐπιτρέπονται αἱ συναθροίσεις. 'Ισως ἀποτέλεσμα, τὸ πρῶτον, τοῦ Σφακιανάκη στὴν Ἀθήνα. 'Άραγε αὔριο Κυριακὴ θὰ τὸν συβιάσετε νὰ μιλήσει στὸ μεγάλο συλλαλητήριο; Θὰ ἦτο θρίαμβος [...].»²⁵

Πράγματι, ὁ Ἰωάννης Σφακιανάκης, πολιτικός, ἱατρός καὶ πρῶν πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, τῆς προσωρινῆς δηλαδὴ κρητικῆς κυβέρνησης τοῦ 1898, τάχθηκε με ομιλία του, τὸ 1905, στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Μηνά, υπὲρ των επαναστατῶν τοῦ Θερίσου. Ὁ Καζαντζάκης στὴν ἴδια ἐπιστολὴ εἶναι ιδιαίτερα ἀποκαλυπτικός γιὰ μίαν συνάντηση τοῦ Γαβρηλίδη (πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸν ἐκδότη τῆς ἀθηναϊκῆς εφημερίδας *Ἀκρόπολις*) με τὸν Σφακιανάκη:

«[...] Εἶναι δύσκολο νὰ μάθει κανεὶς τί συμβαίνει. 'Όταν ἦρθεν ἐδῶ ὁ Γαβρηλίδης γιὰ νὰ δεῖ τὸν Σφακιανάκη κάποιος ἦτο πίσω πὸ (sic) τὸ γραφεῖο τοῦ Πολυχρονίδη, ὅταν ἐδόθη ἢ συνεντεύξη κι ἐστενογράφησεν ὄλη τὴ συνομιλία.

Εἰρωνικότητα ἦτο στὴν ἀρχὴ ὁ Σφακιανάκης. Μετὰ τὰς πρώτας διατυπώσεις, ὁ Σφακιανάκης τοῦ λέει: –«Μεγάλῃ εἶναι ἡ αὐταπάρνησίς σας, κ. Γαβρηλίδη (sic), γιὰ νὰ ἐκτίθεσθε τόσο καὶ νὰ κοπιάζετε τόσο διὰ τὰ πράγματα τῆς Κρήτης. Καὶ τί παρεξηγήσεις δὲν ἐπεσύρατε! Φαντασθῆτε, κ. Γαβρηλίδη (sic), τί λέν, τί ἐτόλμησαν νὰ ποῦν γιὰ σᾶς. Στὴν ἀρχὴ εἴσθε, λένε, κατὰ τῆς βασιλείας καὶ μάλιστα προσθέτουν ὅτι καὶ σᾶς ἐφυλάκισαν δι' αὐτό. Κατόπιν πηγαίνετε στὴν Κρήτη, βλέπετε τὸν Πρίγκιπα καὶ γίνεσθε φιλοβασιλικώτατος, διότι, λέει ὁ ἀπαιδευτός λαός, σᾶς ἐδωροδόκησαν. Πηγαίνετε κατόπιν, βλέπετε τὸν Μάνον,

ἀλλάσσετε γνώμην, διότι, λέγει, σᾶς ἐδωροδόκησε. Καὶ τώρα ἔρχεσθε πρὸς ἐμένα, διὰ ν' ἀλλάξετε γνώμην ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὄρους. Φαντασθῆτε, κ. Γαβρηλίδη (sic), πόσο ἀπαίδευτος εἶναι ὁ λαὸς ἐδῶ καὶ τὴν αὐταπάρνησιν χρειάζεται ὄντως ἐκ μέρους σας διὰ νὰ ἀνέχεσθε ὅλας αὐτὰς τὰς συκοφαντίας χωρὶς νὰ τὰς ἀναιρῆτε!»²⁶

Στο ἴδιο μήκος κύματος, ὁ Καζαντζάκης γράφει στις 7 Ἀπριλίου του 1905, περιγράφοντας τὸν ενθουσιασμό του κόσμου, τὴν αντικατάσταση τοῦ εμβλήματος τῆς Κρητικῆς Πολιτείας ἀπὸ τὸν βασιλικὸ θυρεὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴ γενικότερη ἀναταραχή:

«[...] Τηλεγράφημα ἦλθε ὅτι ἡ Βουλὴ ἐκήρυξε τὴν ἔνωση. Χτυποῦν οἱ καμπάνες, τρέχει ὁ λαός, φωνάζει ζήτω, κατεβαίνει στὸ τελωνεῖο, κατεβάζει τὸ «Κρητικὴ Πολιτεία», καὶ βάνει «Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος», ὑψώνει τὴν ἑλληνικὴ σημαία. [...] Ὁ γραμματεὺς τοῦ Εἰρηνοδικείου γράφει σὲ μίαν ἀπόφασιν «Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὴ δίδει στὸν Τοῦρκο ὑπάλληλα (sic) νὰ τὴν ὑπογράψει· αὐτὸς διστάζει: «-Ἐγώ, ἐφέντη μ', ἔδωκα ὄρκο στὸν Πρίντζιπα». -«Ξά σου, τὸ καλὸ ποὺ σοῦ θέλω, ὑπόγραψε». Κι ὁ κακομοίρης ὑπογράφει. Ὅλοι ἐδῶ εἴμεθα ἄνω κάτω. Ὁ Μανώλης [Γεωργιάδης] δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται. Χθὲς βράδυ ἐκάναμε περίπατο. Ἦτο 10 τῆς νύχτας. Μιὰ στιγμὴ βγάνει τὸ καπέλλο, τὸ βάνει στὴν ἀμασκάλη [μασχάλη] του κι' ἀρχίζει νὰ φωνάζει: «Τὸ παράρτημα! Ἡ ἀπάντησις τῶν Δυνάμεων καὶ ἡ ἔνωσις τῆς Κρήτης» κι' ἔτρεχε σὰν λοῦστρος κι ἐφώναζε. Οἱ ἄνθρωποι ἀνοῖγαν τὶς πόρτες των, μὲ τὰ νυχτικὰ καὶ φώναζαν «Παράρτημα! ἔλα δῶ» κι αὐτὸς ἔφευγε βιαστικὸς κι ἐφώναζε πάρα πέρα. Ἐκατεβάσαμε κάτω μὲ τὰ νυχτικὰ τοῦ τὸν Μαρκόπουλο, μὲ μίαν πουκαμίσσα, ἀξεκάλτσωτο, μεσοκοιμισμένο. Κατέβηκε ν' ἀγοράσει τὸ Παράρτημα.»²⁷

Ὁ Καζαντζάκης με ἀπλό καὶ κατανοητὸ τρόπο δίνει τὸν παλμὸ τῆς στιγμῆς καὶ περιγράφει ἀναλυτικὰ τὴν κατάστασι, τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὶς προσδοκίαις τῶν χριστιανῶν Κρητῶν πολιτικῶν καὶ γενικὰ τῶν πολιτῶν ἀναφορικὰ με τὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης, καθὼς καὶ τὴ δύσκολη θέση στὴν ὁποία βρέθηκε ὁ ἀρμοστής Γεώργιος. Συγκεκριμένα, στις 9 Ἀπριλίου του 1905, σὲ νέα του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Στεφανίδη ἐπισημαίνει:

«Ὅλοι εἶναι ἀνήσυχτοι ἐδῶ. Τί θὰ κάμει ἡ Βουλὴ; Θὰ ἐξακολουθήσει τὶς ἐργασίαις τῆς; Εἶναι ἀλήθεια ἡ ἀπάντησις τῶν Δυνάμεων; Ξέρεις δὲ τί συνέβη. Ὁ Μιχελιδάκης, ἅμα ἄρχισεν ἡ συνεδρίασις, ἀντέκρουσε τὴν πρότασι τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ ἐπρότεινε «να ψηφίσῃ ἡ Βουλὴ καὶ πάλιν τὴν ἔνωσιν». Τὸν δάσκαλο [εννοεῖ τὸν Μιχελιδάκη που υπῆρξε διευθυντὴς τοῦ Γυμνασίου Ἡρακλείου] ὑποστήριζε καὶ ὁ Λογιάδης. Λογιάδης γάρ. Ἄ ἄτιμοι δασκάλοι (sic)! Ἐψηφίσθη λοιπὸν ἡ πρότασι τοῦ

Μιχελιδάκη. 32 κατά 25. 'Ο Δασκαλογιάννης άμέσως φεύγει [ά]πό τή Βουλή έξω φρενών και τηλεγραφεί στην Έλληνική Κυβέρνηση. Αυτή άμέσως άπαντά: «Κηρύξατε Ένωσιν». Τήν έπομένην, ή ένωσις κηρύσσεται, όπως ήθελεν ο Δασκαλογιάννης με μερικές τροποποιήσεις. 'Όταν είδεν ο δάσκαλος τὸ τηλεγράφημα τῆς Έλληνικῆς Κυβέρνησης, έδωκε λίστες, λένε. 'Ο δὲ Πρίγκιπας, ή Α.Β.Υ., ο θαλερὸς βλαστός, ο «Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος» τὴν έπαθε κι αὐτὸς Χιώτικη. Γιατὶ με τῆ[ν] πεποίθησις ὅτι θὰ ψηφισθῆί ἀπὸ τὴ Βουλή τὸ ψήφισμα τοῦ Μιχελιδάκη (ἢ μάλλον τὸ ψήφισμα ποὺ ἔδωκε στὸν Μιχελιδάκη) ἐκήρυξε πρωτύτερα ἐπισήμως ὅτι «Θέλει συμμορφωθῆί με τὴν ἀπόφασιν τῆς Βουλῆς, οἰαδήποτε και ἂν ἦ αὕτη». Ποῦ νὰ τὸ ἐλπίζει ο Κακομοίρης, ο «Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος», τί τοῦ ἔτανε γραφτὸ νὰ τοῦ γενεῖ.

Ἐπιστολὲς τοῦ Βενιζέλου ἦλθαν ἀπόψε· τὰ πράγματα, λέει, πάνε πολὺ καλά. Ἐλπίζει, σχεδὸν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν ένωση».

Και συνεχίζει σε ἄλλο σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς του: «[...] Καὶ ἂν ένωσις δὲν γενεῖ, πάλι ἐμεῖς θὰ ἔμεθα ἱκανοποιημένοι γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου [...] Ζήτω τὸ κίνημα!»²⁸

Σε νέα ἐπιστολή του ο Καζαντζάκης προς τον Στεφανίδη, το 1905, αναφέρεται στις αγγλικές περιπολίες, ἀλλὰ και στην αρχική ἐπιθυμία του να βρεθῆί στο Θερίσο, που, ὅμως, κάμπτεται ἀπὸ τὴ διστακτικότητά του: «Νὰ ἔταν λίγος κίνδυνος, μοῦ ῥχεται νὰ πάω στὸ Θερίσο. Ἄλλὰ τώρα δὲν ἀξίζει· εἶναι ρεκλάμα μόνο. Ἴσως σὲ κάμποσο καιρὸ ὑπάρξει κίνδυνος και τότε: Ζήτω ή ἐπαναστάση! [...]»²⁹

6. Μία σπασμωδική πρόταση του Καζαντζάκη για τὴν ἐπίλυση του Κρητικὸ Ζητήματος

Ο Καζαντζάκης, στις 15 Ἀπριλίου του 1905, σε νέα του ἐπιστολή προς τον Στεφανίδη, ἀπορρίπτει τα ημίμετρα και προτείνει μία ρηξικέλευθη και «σπασμωδική», όπως ο ἴδιος τὴν ἀποκαλεῖ, ἀντίδραση γιὰ τὴν ἐπίλυση του Κρητικὸ Ζητήματος. Συγκεκριμένα, ἐπισημαίνει τα ἀκόλουθα ἀκρως ἀποκαλυπτικά τῆς ἐπαναστατικῆς σκέψης του: «[...] Νὰ παραιτηθοῦν ὅλοι οἱ ὑπάλληλοι, νὰ ἱκετεύσωμε τοὺς λαοὺς, νὰ ζητήσωμε ὅλοι μαζί πάνω στὰ βουνὰ τῆς Κρήτης τὴν ἐλευθερία, γιὰ νὰ ζήσωμε, νὰ τί ὑπαγορευεῖ ή λογική τώρα. Τὰ μισὰ μέτρα θὰ μᾶς φᾶνε. Πρέπει ὅλοι, ὅλοι μαζί νὰ ένωθοῦμε σὲ μία τελευταία σπασμωδική και ὑπέρτατη προσπάθεια. Νὰ ἐνεργηθοῦν συλλαλητήρια Φιλελλήνων...»³⁰.

Στο σημεῖο αὐτὸ πρέπει να ἐπισημανθῆί πως ο Καζαντζάκης κάνει λόγο γιὰ Ἐλευθερία. Δεν εἶναι τυχαίὸ ὅτι ὑπότιπλος στο ἔργο του Καπετάν Μιχάλης εἶναι Ἐλευτερία ή Θάνατος ἐνὸς στην ἀναθεωρημένη σύγχρονη ἔκδοσις Ἐλευτερία και Θάνατος. Κατὰ τον Γ. Περωνάκη «[...] ο Ν. Καζαντζάκης χρησιμοποιεῖ και γιὰ τὴν ἐπανάσταση

του 1889 το ίδιο σύνθημα, αν και πλέον, ο προσανατολισμός των Κρητών ήταν «Ένωση ή Θάνατος». Αυτό εξηγείται καταρχήν από το αίτημα για ελευθερία που διαπνέει όλους τους αγωνιστές της κρητικής επανάστασης, χωρίς να ενδιαφέρει αν αυτή θα είναι πλήρους ανεξαρτησία, αυτονομία ή ενσωμάτωση στη μητέρα Ελλάδα.»³¹ Βέβαια, η αλήθεια είναι πως οι χριστιανοί Κρήτες, ιδιαίτερα στην τελική φάση του Κρητικού Ζητήματος, επιθυμούσαν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ενώ το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας και της φαινομενικής αυτονομίας το δέχτηκαν μόνο ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Ο Καζαντζάκης γνώριζε ότι η Ένωση ήταν το αίτημα των χριστιανών Κρητών και οποιαδήποτε άλλη λύση θα ήταν προσωρινή και θα δημιουργούσε εκκρεμότητες³².

Σε αυτή τη φάση, η Ελευθερία για τους Κρήτες ισοδυναμούσε με την Ένωση. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Γεωργίου Φανουράκη: «Είναι βέβαιο ότι ο Ελληνοαμερικάνος γιατρός Χρυσάκης στις Η.Π.Α., που πήγε να δει μια άρρωστη νέγρα, βρήκε το βιβλίο *Καπετάν Μιχάλης* στο μαξιλάρι της και αυτήν να κλαίει πάνω σ' αυτό· και να γιατί: ο Καζαντζάκης πήρε τη σημαία με το σταυρό, έγραψε πάνω τρεις λέξεις «Ένωση ή Θάνατος» και την ανέμισε σ' όλη την υφήλιο, εκεί που βρίσκονται οι καταπιεσμένοι από τους Αφεντικούς τους Λαοί. Και τους είπε: «Να το παράδειγμα των Κρητικών, 229 χρόνια πάλεψαν κι έτσι πήραν την ελευθερία· παλέψετε και σεις. Υπομονή. Την ελευθερία θα την κερδίσετε μια μέρα»»³³.

7. Ο Καζαντζάκης εντός και εκτός Κρήτης την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας

Το 1907 ο Καζαντζάκης απολαμβάνει τις νυχτερινές εκδρομές στις Αρχάνες. Με την ανακήρυξή του σε διδάκτορα της Νομικής, συνέχισε τις σπουδές του στο Παρίσι, στη Σορβόνη και αργότερα επισκέφτηκε την Ιταλία³⁴.

Το 1909 επέστρεψε στο Ηράκλειο, όπου εκλέχθηκε πρόεδρος του Συλλόγου Δημοτικιστών³⁵, μετά τη διάλυση του αντίστοιχου Συλλόγου «Σολωμός» στα Χανιά. Ο Καζαντζάκης συμμετείχε στο γλωσσικό ζήτημα, μολοντί δεν είχε ενωθεί ακόμα η Κρήτη με την Ελλάδα, εντούτοις το ζήτημα αυτό τον απασχολούσε σαν να είχε πραγματοποιηθεί η Ένωση. Η Κρήτη δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη στα γλωσσικά τεκταινόμενα του εθνικού κορμού. Μαζί του ο Καζαντζάκης δουλεύει τα χειρόγραφα του *Πρωτομάστορα* και του *Νίτσε* και δημοσιεύει το δεύτερο. Το επόμενο έτος επέστρεψε στην Αθήνα, ενώ το 1911, νυμφεύτηκε κρυφά στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, στο νεκροταφείο της πόλης του Ηρακλείου, αντίθετα με την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας που θέλει να μην τελούνται οι γάμοι σε νεκροταφεία, τη Γαλάτεια Αλεξίου. Κουμπάρος του ήταν ο συμφοιτητής του Γεώργιος Φανουράκης³⁶.

Ο Καζαντζάκης συμμετείχε ως εθελοντής στους Βαλκανικούς Πολέμους, λίγο πριν από το επίσημο τέλος της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας, κατά την τελευταία

φάση του Κρητικού Ζητήματος, με τους οποίους επιταχύνθηκε η ενωτική λύση, ενώ υπηρέτησε και στο ιδιαίτερο γραφείο του πρωθυπουργού της Ελλάδος Ελευθερίου Βενιζέλου³⁷.

8. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, ο Καζαντζάκης ενδιαφερόταν την περίοδο αυτή για το Κρητικό Ζήτημα, ενώ παράλληλα ασχολούνταν με το συγγραφικό του έργο. Υπέρμαχος της ενωτικής λύσης, έζησε τα νεανικά του χρόνια μία μεγάλη χρονική περίοδο στο Ηράκλειο, την εποχή της Κρητικής Πολιτείας. Γνώριζε τους πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής της Κρήτης, και από μικρή ηλικία ανησυχούσε για τις εξελίξεις αναφορικά με την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος, ασκούσε κριτική, έστω και μέσω των επιστολών του, και έλπιζε στην αίσια για την Ελλάδα και τους χριστιανούς Κρήτες έκβαση του Κρητικού Αγώνα. Αν και εγκατέλειψε το νησί, σαν ένας σύγχρονος Οδυσσέας, πάντα έτρεφε αγάπη και νοσταλγία για την ιδιαίτερη πατρίδα του. Χαρακτηριστικά έλεγε: «[...] Θέλω να πεθάνω στην Κρήτη. Είναι η γη μου. Εκεί στο Κάστρο. Κι' αν δεν προφτάσω, να πεθάνω εκεί. Εκεί ήθελα να με θάψουνε. Το χώμα της Κρήτης έφτιασε το αίμα μου, αυτό θέλω να το πιει.»³⁸. Η έναρξη της Κρητικής Πολιτείας, με την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου, αποτέλεσε την απαρχή της πραγμάτωσης των ενωτικών προσδοκιών του συγγραφέα. Ο ίδιος εύχεται, χρόνια αργότερα, με το στόμα του Αλέξη Ζορμπά: «[...] Θεέ μου ν'άναι ό Παράδεισός μου μιὰ Κρήτη γεμάτη Μερτιές καὶ Σημαῖες καὶ νὰ βαστᾷ αἰώνια ἢ στιγμή πού πατάει ὁ Πρίγκηπας (sic) Γεώργιος στὴν Κρήτη. Τίποτ' ἄλλο δὲν θέλω.»³⁹, αναφερόμενος στην Ένωση που θα ερχόταν σταδιακά μέσω της άφιξης του αρμοστή Γεωργίου και της Κρητικής Πολιτείας. Αυτή του η ευχή ουσιαστικά έγινε πραγματικότητα με την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος και την επίσημη τελετή της Ένωσης, την 1η Δεκεμβρίου του 1913⁴⁰.

Παράρτημα Φωτογραφιών και εντύπων της εποχής

1. Η άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη (Σούδα) ως ύπατου αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας. Την άφιξη του Γεωργίου περιγράφει λογοτεχνικά ο Ν. Καζαντζάκης και στο έργο του Αναφορά στον Γκρέκο.

Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη, Φωτογραφικό Αρχείο.

2. Οικογένεια Καζαντζάκη (ο Νίκος Καζαντζάκης όρθιος αριστερά).

Πηγή: Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Αρχείο Νίκου Καζαντζάκη, Φωτογραφίες.

3. Πορτρέτο μαθητών και καθηγητών του Γυμνασίου Ηρακλείου στις αρχές της Κρητικής Πολιτείας (1900). Ανάμεσα στους μαθητές ο Νίκος Καζαντζάκης (τελευταία σειρά, τρίτος από αριστερά).

Πηγή: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Κωδικός τεκμηρίου 03.4.1.08.

4. Το Ενδεικτικό του Νίκου Καζαντζάκη από το Γυμνάσιο Ηρακλείου.

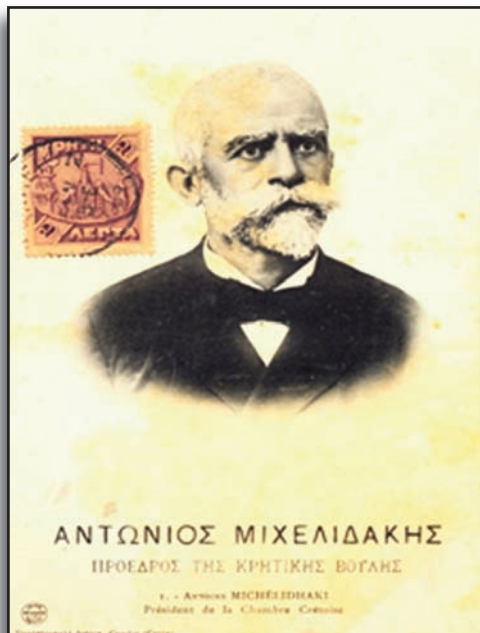
Πηγή: Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Αρχείο Νίκου Καζαντζάκη, Φωτογραφίες.

5. Η συμμετοχή του Νίκου Καζαντζάκη στη θεατρική παράσταση των μαθητών του Γυμνασίου Ηρακλείου (στη μέση - 1902).

Πηγή: Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Αρχείο Νίκου Καζαντζάκη, Φωτογραφίες.

6. Ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, αρχηγός του Εθνικού Κόμματος, πολιτικός αντίπαλος του Βενιζέλου, πρόεδρος των κρητικών κυβερνήσεων το 1908-1909 και 1912 και πρόεδρος, κατ' επανάληψη, της Κρητικής Βουλής. Ο Καζαντζάκης αναφέρεται στην αλληλογραφία του στον ρόλο του Μιχελιδάκη στο Κρητικό Ζήτημα.

Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη, Φωτογραφικό Αρχείο.

7. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Καζαντζάκης αναφέρεται στην αλληλογραφία του στον ρόλο του Βενιζέλου αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα.

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Φωτογραφικό Αρχείο.

8. Ο Ιωάννης Σφακιανάκης, στον οποίο και αναφέρεται αναλυτικά ο Καζαντζάκης στην αλληλογραφία του με τον Χ. Στεφανίδη και στον ρόλο του αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα και την Επανάσταση του Θερίσου.

Πηγή: Κ. Φ. Σκόκου, *Εθνικόν Ημερολόγιον του Έτους 1900*, τ. 15, εκδ. Ανέστη Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1900, σ. 144.

9. Οι πρωτεργάτες της Επανάστασης του Θερίσου Βενιζέλος, Φούμης, Μάνος (1905), στους οποίους και αναφέρεται ο Καζαντζάκης.

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Φωτογραφικό Αρχείο.

10. Οι Αρχάνες την εποχή που τις επισκεπτόταν ο Καζαντζάκης.

Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη, Φωτογραφικό Αρχείο.

Στὸ Ἡράκλειο

Μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτὴν τοῦ συλλόγου τῶν Χανίων, οἱ ἀνεπτυγμένοι φιλολογοῦντες καὶ δημοτικισταὶ τοῦ Ἡρακλείου ἀπεφάσισαν νὰ σχηματίσουν ἕμοιον σύλλογον στὸ Ἡράκλειον.

Καὶ ὁ σύλλογος αὐτὸς δὲν ἄργησε νὰ γίνῃ. Ἔγινε καὶ τῶρα ἐτοιμάζει διάλεξιν. Πρόεδρος του δὲ ἐξελέγη ὁ ἄλλοτε συνεργάτης μας κ. Καζαντζάκης, ποιητῆς καὶ δραματικὸς συγγραφεύς.

Χαρὰ στὸ κεντράγιό τους !

★

11. Δημοσίευση του περιοδικού *Νουμάς* που αναφέρεται στην εκλογή του Καζαντζάκη στη θέση του προέδρου του Συλλόγου των Δημοτικιστών στο Ηράκλειο, μετά τη διάλυση του αντίστοιχου συλλόγου στα Χανιά.

Πηγή: Περιοδικό *Νουμάς*, Αθήνα, 31 Μάη 1909, τεύχος 361, σ. 5.

106 Mausolée St Constantin, Candia-Crète

12. Ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου στο Ηράκλειο, όπου τελέστηκε ο γάμος του Νίκου Καζαντζάκη, το 1911 (φωτογραφία Behaedin).

Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη, Φωτογραφικό Αρχείο.

13. Η τελετή της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα (1 Δεκεμβρίου 1913).
Ανάμεσα στους επισήμους διακρίνονται ο Ελευθέριος Βενιζέλος και
ο βασιλιάς Κωνσταντίνος.

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο.

14. Νίκος Καζαντζάκης και πρίγκιπας
Γεώργιος, ύπατος αρμοστής της
Κρητικής Πολιτείας (1898-1906).
Και οι δύο συνδέονταν με φιλία και
ο συγγραφέας αφιέρωσε τον
Τελευταίο Πειρασμό στη σύζυγο
του Πρίγκιπα Μαρία Βοναπάρτη,
Antibes, 1955.

Πηγή: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό
Αρχείο, Κωδικός τεκμηρίου 03.4.3.65.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για ομιλία που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, στις 9 Οκτωβρίου του 2013, στο πλαίσιο ημερίδας με τίτλο «Η παρουσία της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη», και τροποποιήθηκε για τις ανάγκες αυτής της δημοσίευσης. Η Ημερίδα οργανώθηκε από τον Δήμο Αρχαίων - Αστερουσίων και το Μουσείο Καζαντζάκη, με την ευκαιρία του εορτασμού των 100 χρόνων από την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ευχαριστώ θερμά το Μουσείο Καζαντζάκη και τη διευθύντριά του Βαρβάρα Τσάκα.
2. Πρβλ. Emmanouil G. Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy under Dispute*, Postdoctoral Research, Oxford: University of Oxford, St Antony's College – European Studies Center, 2011.
3. Π. Πρεβελάκη, «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», *Ανάπτυπο από τη «Νέα Εστία»*, τεύχ. 779, Αθήνα 1959, σ. 3-30.- Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χ. Στεφανίδη», *Αμάλθεια, Τριμηνιαίον Περιοδικόν της Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Νομού Λασιθίου* (Απρίλιος - Ιούνιος 1978), σ. 117-164.
4. Π. Πρεβελάκη, «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», *Ανάπτυπο από τη «Νέα Εστία»*, τεύχ. 779, Αθήνα 1959, σ. 5.
5. Πρβλ. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική αυτονομία και το ενωτικό αίτημα*, έκδοση Περιφέρειας Κρήτης, Ηράκλειο 2013.- Επίσης, βλ. και Emmanouil G. Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy under Dispute*, ό.π.
6. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Κρητική Πολιτεία, 1898-1913: μία πρώτη εικόνα της πολιτικής, της εκκλησιαστικής ζωής και της κοινωνίας της περιόδου», στο *Κρητική Πολιτεία και Νομός Λασιθίου (1898-1913)*, Δήμος Νεάπολης σε συνεργασία με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Λασιθίου, Νεάπολη 2010, σ. 23-38.
7. Πρβλ. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Λογοτεχνία και Ιστορία: όψεις της Νεότερης Ιστορίας της Κρήτης μέσα από λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Κρητικός Πολιτισμός»*, Ηράκλειο, Μυρτιά, 28-30 Σεπτεμβρίου 2007, έκδοση Μουσείου Καζαντζάκη, Ηράκλειο χ.χ., σ. 2-9.
8. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Καπετάν Μιχάλης*, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα 1981, σ. 514-518.
9. Μιχαήλ Πασχάλης, «Οι εκδοχές της Κρήτης στον Καζαντζάκη» στο *Νίκος Καζαντζάκης: Παραμορφώσεις, Παραλείψεις, Μυθοποιήσεις*, Έρη Σταυροπούλου, Θανάσης Αγάθος (επιμ.), εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2011, σ. 221-232.
10. Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα 1982, σ. 104-105.
11. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Λογοτεχνία και Ιστορία: όψεις της Νεότερης Ιστορίας της Κρήτης μέσα από λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη», ό.π., σ. 8.
12. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Φωτογραφίες, Κωδικός τεκμηρίου 03.4.3.60 και Κωδικός τεκμηρίου 03.4.3.65. Φωτογραφίες Πρίγκιπα Γεωργίου και Ν. Καζαντζάκη στην Antibes.
13. Νίκου Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, Δίφρος, Αθήνα 1955.
14. Εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 27 Ιουλίου 2007. Αφήγηση του εκδότη Γιάννη Γουδέλη, των εκδόσεων Δίφρος που εξέδωσε τον *Τελευταίο Πειρασμό*.
15. Π. Πρεβελάκη, «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», ό.π., σ. 5.
16. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Αθήνα, 10 Μαρτίου 1903, στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χ. Στεφανίδη», *Αμάλθεια, Τριμηνιαίον Περιοδικόν της Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Νομού Λασιθίου* 35 (Απρίλιος – Ιούνιος 1978), σ. 123.

17. Ό.π., σ. 123.
18. Πρβλ. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιάδακης, *Κρήτη, 1898-1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική αυτονομία και το ενωτικό αίτημα*, ό.π., σ. 77-78.
19. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Ηράκλειο, 21 Απριλίου 1904, στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 124.
20. Για την Επανάσταση του Θερίσου βλ. και: Στέλλα Αλιγιζάκη, *Θέρισσο 1905*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Χανιά 2003. - Εμμανουήλ Γ. Χαλκιάδακης, «Η επανάσταση του Θερίσου ως εσωτερικό ζήτημα: η προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου - Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Θέρισσον 1905* (=Πρακτικά Συνεδρίου, Χανιά, 3-5 Μαρτίου 2005), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Δήμος Θερίσου, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, Χανιά 2009, σ. 23-39. - Του ιδίου, *Κρήτη, 1898-1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική αυτονομία και το ενωτικό αίτημα*, ό.π., σ. 170-212.
21. Πρόκειται για τον Ηρακλή Πολεμαρχάκη, Βενιζελικό, φίλο και συμμαθητή του Καζαντζάκη. Βλ. σχετικά Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 163.
22. Πρόκειται για τον Εμμανουήλ Γεωργιάδη, φίλο και συμμαθητή του Καζαντζάκη και έναν από τους «62 μάρτυρες» του Ηρακλείου, κατά τη διάρκεια της Ναζιστικής Κατοχής. Βλ. σχετικά Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 161.
23. Φιλολόγος της Εποχής. Βλ. σχετικά Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 162.
24. Πρόκειται για τον δημοσιογράφο και ποιητή Μιχαήλ Καλημεράκη. Βλ. σχετικά Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χ. Στεφανίδη», ό.π., σ. 162.
25. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Ηράκλειο, [Ηράκλειο 1905], στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 126-127.
26. Ό.π., σ. 127.
27. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Ηράκλειο, 7 Απριλίου 1905, στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 127-128.
28. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Ηράκλειο, 9 Απριλίου 1905, στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 128-129 και 164.
29. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Ηράκλειο, 13 Απριλίου 1905, στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 129.
30. Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Χ. Στεφανίδη, Ηράκλειο, 15 Απριλίου 1905, στο Μάρθα Αποσκίτου - Αλεξίου, ό.π., σ. 129-130.
31. Γιώργος Ν. Περαντωνάκης, «Ο Καπετάν Μιχάλης». Από τον 19^ο στον 21^ο αιώνα», προλογικό σημείωμα στο Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Καπετάν Μιχάλης. Ελευτερία και Θάνατος*, Νέα Αναθεωρημένη Σύγχρονη Έκδοση, επιστημονική επιμέλεια Ν. Μαθιουδάκης, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 2017.
32. Πρβλ. F.O. 78/5068, No1, Memorandum respecting the present state of the Cretan Question (Communicated by the Prince of Whales, 9 Νοεμβρίου 1900), Private and Confidential: «(μτφρ.) [...] Οι Κρητικοί έδειξαν πίστη στο τωρινό καθεστώς [της Κρητικής Πολιτείας], κάτω από την αντίληψη ότι είναι μερικώς προσωρινό και ότι λειτουργεί ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση [...], («stepping - stone to Union»).
33. Μαρία Φραγκιαδάκη (επιμ.) & Άννα Μανουκάκη, Ευαγγελία Πετρουγάκη, Λίζα Σκλάβου, Εμμανουήλ Χαλκιάδακης, *Νίκος Καζαντζάκης, 1883-1957, Ανθολόγιο. Στιγμές από τη ζωή του, Αποσπάσματα από το έργο του*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου - Ένωση Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου, Ηράκλειο 2009, σ. 110.

34. Π. Πρεβελάκη, «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», ό.π., σ. 6.
35. *Νουμάς*, Αθήνα, 31 Μάη 1909, τεύχος 361, σ. 5.
36. Π. Πρεβελάκη, «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», ό.π., σ. 6-7.
37. Ό.π., σ. 7.
38. Μαρία Φραγκιαδάκη (επιμ.), ό.π., σ. 33.
39. Ν. Τζεραδιανού, «Ο Καζαντζάκης και η Κρήτη», *Αναμνηστικό Λεύκωμα Νίκου Καζαντζάκη*, Δίφρος, Αθήνα 1961, σ. 45.
40. Πρβλ. Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική αυτονομία και το ενωτικό αίτημα*, ό.π., σ. 337-345.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Αρχεία

- Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη, Φωτογραφικό Αρχείο.
- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Φωτογραφικό Αρχείο.
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Φωτογραφίες, Κωδικός τεκμηρίου 03.4.3.60 και Κωδικός τεκμηρίου 03.4.3.65. Φωτογραφίες Πρίγκιπα Γεωργίου και Ν. Καζαντζάκη στην Antibes (1955).
- Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Αρχείο Νίκου Καζαντζάκη, Φωτογραφίες.
- National Archives (Kew, Richmond, Surrey), Foreign Office (F.O.) 78/5068, No1, Memorandum respecting the present state of the Cretan Question (Communicated by the Prince of Wales, 9 Νοεμβρίου 1900), Private and Confidential.

Τύπος (ημερήσιος και περιοδικός)

- Περιοδικό *Νουμάς*, Αθήνα, 31 Μάη 1909, τεύχος 361, σ. 5.
- Εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 27 Ιουλίου 2007. Αφήγηση του εκδότη Γιάννη Γουδέλη, των εκδόσεων Δίφρος που εξέδωσε τον *Τελευταίο Πειρασμό*.

Βοηθήματα, άρθρα σε πρακτικά συνεδρίων, περιοδικά & συλλογικούς τόμους

- Αλιγιζάκη Στ. (2003) *Θέρισο 1905*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Χανιά.

- Αποσκίτου-Αλεξίου Μ. (1978) «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χ. Στεφανίδη», *Αμάλθεια, Τριμηνιαίον Περιοδικόν της Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Νομού Λασιθίου* 35 (Απρίλιος – Ιούνιος 1978), σ. 117-164.
- Καζαντζάκης Ν. (1955) *Ο τελευταίος πειρασμός, Δίφρος, Αθήνα.*
 --- (1981) *Ο Καπετάν Μιχάλης*, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα.
 --- (1982) *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα.
- Πασχάλης Μ. (2011) «Οι εκδοχές της Κρήτης στον Καζαντζάκη» στο *Νίκος Καζαντζάκης: Παραμορφώσεις, Παραλείψεις, Μυθοποιήσεις*, (επιμ.) Έρη Σταυροπούλου, Θανάσης Αγάθος, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, σ. 221-232.
- Περαντωνάκης Ν. Γ. (2017) «Ο Καπετάν Μιχάλης». Από τον 19^ο στον 21^ο αιώνα», προλογικό σημείωμα στο *Νίκος Καζαντζάκης, Ο Καπετάν Μιχάλης. Ελευτερία και Θάνατος*, Νέα Αναθεωρημένη Σύγχρονη Έκδοση, επιστημονική επιμέλεια Ν. Μαθιουδάκης, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα.
- Πρεβελάκης Π. (1959) «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», *Ανάτυπο από τη «Νέα Εστία»*, τεύχ. 779, Αθήνα, σ. 3-30.
- Τζερμαδιανός Ν. (1961) «Ο Καζαντζάκης και η Κρήτη», *Αναμνηστικό Λεύκωμα Νίκου Καζαντζάκη*, Δίφρος, Αθήνα, σ. 40-45.
- Φραγκιαδάκη Μ. (επιμ.) & Μανουκάκη Α., Πετρουγάκη Ευ., Σκλάβου Λ., Χαλκιαδάκης Εμμ. (2009) *Νίκος Καζαντζάκης, 1883-1957, Ανθολόγιο. Στιγμές από τη ζωή του, Αποσπάσματα από το έργο του*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου - Ένωση Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου, Ηράκλειο.
- Χαλκιαδάκης Γ. Εμμ. (2007) «Λογοτεχνία και Ιστορία: όψεις της Νεότερης Ιστορίας της Κρήτης μέσα από λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Κρητικός Πολιτισμός»*, Ηράκλειο, Μυρτιά, 28-30 Σεπτεμβρίου 2007, έκδοση Μουσείου Καζαντζάκη, Ηράκλειο χ.χ., σ. 2-9.
- (2009) «Η επανάσταση του Θερίσου ως εσωτερικό ζήτημα: η προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου - Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Θέρισσον 1905* (=Πρακτικά Συνεδρίου, Χανιά, 3-5 Μαρτίου 2005), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Δήμος Θερίσου, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, Χανιά, σ. 23-39.
- (2010) «Κρητική Πολιτεία, 1898-1913: μία πρώτη εικόνα της πολιτικής, της εκκλησιαστικής ζωής και της κοινωνίας της περιόδου», στο *Κρητική Πολιτεία και Νομός Λασιθίου (1898-1913)*, Δήμος Νεάπολης σε συνεργασία με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Λασιθίου, Νεάπολη, σ. 23-38.

- - - - (2011) *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy under Dispute*, Postdoctoral Research, Oxford: University of Oxford, St Antony's College – European Studies Center.
- - - - (2013) *Κρήτη, 1898-1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική αυτονομία και το ενωτικό αίτημα*, έκδοση Περιφέρειας Κρήτης, Ηράκλειο.